

ПРАВОСЛАВНЕ ВІЙСЬКОВЕ ДУХОВЕНСТВО: ВІДНОСИНИ З ВЛАДОЮ НА ПЕРЕХРЕСТІ ЕПОХ

У нарисі аналізуються особливості пастирського служіння православного військового духовенства у контексті відносин держава — церква — суспільство.

Ключові слова: *військове і морське духовенство, протопресвітер армії і флоту, військове керівництво, тилове ополчення.*

Серед кліру та у структурі дореволюційної РПЦ існувала особлива категорія священнослужителів і спеціальний підрозділ: військове і морське духовенство Відомства протопресвітера армії і флоту на чолі з головним військовим священиком — протопресвітером армії і флоту. Цю категорію духовенства партія більшовиків у 1918 р. ліквідувала найпершою, єдиним законом позбавивши соціального статусу, місця служіння, грошового утримання, пенсій та навіть кількомісячної допомоги через втрату роботи, на яку мали право промислові робітники. Українські уряди гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри намагалися комплексно вирішити проблеми полкових панотців, але стала на заваді коротка тривалість української державності. Штучно атеїзоване радянське суспільство забуло про існування інституту військового і морського духовенства, адже формування кадрового складу військових підрозділів Червоної армії не передбачало його наявності. Функції, які в царській армії виконувало духовенство, звісно, з поправкою на потреби комуністичної влади, взяв на себе інститут червоних комісарів. Цікаво, що сам термін «комісар» хоча й прийшов до лексики російських комуністів з історії Великої французької революції, мав «церковне» походження. У часи розквіту католицької інквізиції «комісаріями» називалися призначені інквізитором до будь-якого міста підконтрольної округи заступники (вікарії) котрі мали широкі повноваження і право діяти в інтересах Конгрегації віри незалежно від місцевого єпископа. Комісарії від імені інквізиції слідували за особами, підозрюваними у ересі, проводили арешти, допитували і піддавали ув'язнених тортурам, ухвалювали їм вирoki¹.

Проблематика військового духовенства залишилася практично поза увагою дослідників історії церкви повоєнного часу та вітчизняних науковців доби незалежності. На сьогодні пастирське служіння, відносини з владою та суспільством — у війську до жовтневого перевороту 1917 р., а потім з комуністичною владою та штучно атеїзованим суспільством є однією з найменш досліджених наукових проблем. Його історія присутня лише у вигляді порівняно невеликих за обсягом сюжетів у комплексних працях, присвячених іншим проблемам історії церкви в Україні першої третини ХХ ст. Наприклад, у монографіях В. Ульяновського², Б. Андрусишина³, Г. Надтоки⁴, А. Стародуба⁵ Т. Євсєєвої⁶, Ю. Хитровської⁷.

Дещо більше уваги проблематиці військового духовенства приділили російські історики. Загалом їхні роботи можна поділити на три групи: праці дожовтневого, радянського та пострадянського періодів. Праць істориків першої групи загалом близько сотні й стосуються вони історії військових пастирів від часу створення самого інституту до кампанії 1914–1917 рр. Основна увага авторів зосереджена на висвітленні вірності пастирським обов'язкам та жертовності полкового священства.

Кількість праць, що вийшли у період з 1918 по 1990 рр., дуже невелика — лише 31. Коло висвітлених проблем також дуже обмежене — це діяльність військового духовенства у період воєн 1812 р., 1904–1905 рр., 1914–1918 рр., 1941–1943 рр. Найпомітнішими серед них є праці Б. Кандідова та О. Василенка⁸, присвячені кампанії 1914–1918 рр., революції 1917 р. та громадянській війні. Вони містять значний обсяг фактичного матеріалу, але пастирське служіння під час військових дій й, особливо, проблематика позабогослужбових бесід, під час яких відбувались зіткнення християнства та комуністичної доктрини у реальних умовах, висвітлена фрагментарно. Основна увага зосереджена на настроях у війську в період від зречення імператора до більшовицького перевороту та службі тієї частини духовенства, що приєдналася до Білої гвардії.

Останню і найчисленнішу групу складають дослідники, чії монографії вийшли вже після розпаду СРСР. Це переважно військовослужбовці пострадянської Росії. Звертатися до проблематики історії інституту військового і морського духовенства їх примусив крах комуністичної ідеології і потреба обґрунтування моральних основ служби в армії. Одними з перших були публікації В. Галайко і В. Новікова, які практично дублювали дореволюційні видання⁹. З часом інтерес до даної тематики різних історичних періодів виявили фахові історики. Наукові статті та монографії Т.Г. Фруменкової¹⁰, Л.В. Жукової¹¹, Е.В. Ісакової¹², Л.В. Мельникової¹³, С.В. Алексєєвої¹⁴, С.Л. Фірсова¹⁵, А.А. Кострюкова¹⁶ вирізняються аналітичним підходом. З 2000-х років почали з'являтися дослідження з історії мусульманського, інославного та іновірного духовенства у російській армії, а також праці, присвячені міжконфесійному миру і толерантності в армії та на флоті. У 2008 р. побачила світ велика монографія російського дослідника К. Капкова «Памятная книга российского военного и морского духовенства XIX — начала XX веков. Справочные материалы», а 2009 — її скорочена версія «Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII — начала XX веков: Итоги к 1917 году»¹⁷. В «Памятной книге» автор подав історію православного і неправославного військового та морського духовенства від кінця XIX ст. до часу ліквідації самого інституту в 1918 р., висвітливши різні її аспекти — від побуту, освіти, умов пастирського служіння і до військових нагород у кампанії 1914–1918 рр. Окремі розділи цієї фундаментальної роботи присвячено персоналіям Відомства протопресвітера та православним військовим і морським храмам, а також ґрунтовному аналізу архівних джерел з історії військового кліру.

Джерела з історії військового і морського духовенства від початку XVIII ст. і до 1919 р. зберігаються переважно у Російському державному історичному

архіві у Санкт-Петербурзі у фондах канцелярії Св. Синоду (ф. 796) та обер-прокурора Св. Синоду (ф. 797). Документи періоду 1875–1919 рр. знаходяться у фонді Духовного правління при протопресвітері військового і морського духовенства (ф. 806). Це архівні справи, що містять різноманітну інформацію за весь період існування військового і морського священства, як окремої категорії кліру: сповідальні, метричні, клірові відомості, послужні списки особового складу військового та морського духовенства; укази Св. Синоду; журнали засідань Духовного правління при протопресвітері, відомості про військові храми і причти. Послужні списки особового складу пастирів періоду Першої світової війни, справи про нагороди зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві у Москві, фф. 2044, 2082, 15566. Частина інформації, що стосується персоналії морського духовенства, — послужні списки, атестації на особовий склад, призначення та нагороди — відклася у фондах 283 та 417 Російського державного архіву Військово-морського флоту. У Державному архіві Російської Федерації (ф. 3696) зберігається інформація про військове духовенство періоду громадянської війни. Деякі справи, що дотично стосуються даної теми, зберігаються у ф. 3431 серед матеріалів Всеросійського помісного собору¹⁸.

Документи, що стосуються історії військового духовенства російської армії та війська УНР періоду 1917–1920 рр., зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 1071 та ф. 1072), Центральному державному історичному архіві у м. Києві (ф. 182). Це документи Ради міністрів українських урядів гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри, Міністерства ісповідань, Військового міністерства при цих урядах, канцелярії Київського митрополита, Всеукраїнського собору.

Отже у контексті дослідження проблеми відносин влади, церкви та суспільства варто подати характеристику цієї категорії православного кліру, хоча б у вигляді короткого загального нариса з акцентом на період 1916–1920 рр., з кількох причин. 1) Кадровий склад Відомства протопресвітера армії і флоту Російської імперії від часів заснування комплектувався переважно з малоросійського/українського духовенства. Военна кампанія 1914–1918 рр. за масштабами була безпрецедентною в історії людства. «Війна народів» з російського боку не лише озброїла й організувала мільйони селян. Вона «перепустила» через бойові дії і безпрецедентну кількість кліриків — і кадрових військових, і єпархіальних. За підрахунками останнього протопресвітера російської армії і флоту Г. Шавельського їхня кількість становила близько 5 тисяч осіб. Велика війна та армія стали, якщо можна так висловитися, ареною і аудиторією, де відбулося перше велике зіткнення християнства та комуністичної доктрини у її російській радянській формі.

Ліквідацію релігії та церкви на теренах колишньої імперії більшовики почали саме з Відомства протопресвітера армії та флоту: військове священство та їхні родини першими залишилися без засобів до існування. 16 січня 1918 р. наказом Народного комісаріату військових справ «Про розформування усіх управлінь духовного відомства» священнослужителів усіх віросповідань звіль-

нили зі служби та розформували всі управління військового духовенства, припинивши, таким чином, саме існування цього інституту в армії¹⁹. Основний документ, що мав визначити подальші стосунки комуністичної держави та церкви, Раднарком ухвалив 20 січня/2 лютого 1918 р., оприлюднивши в «Известиях ВЦИК» 21 січня/3 лютого 1918 р. під назвою «Про свободу совісті, церковні і релігійні товариства». В урядовій «Газете Рабочего и Крестьянского Правительства» від 23 січня/5 лютого 1918 р. цей же документ отримав назву «Декрет Ради Народних комісарів РСФСР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» й став основним законом країни рад у царині відносин держави, церкви та суспільства на весь період існування комунізму в СРСР.

2) Після ліквідації Відомства протопресвітера його кадри повернулися переважно до України. Частина з них увійшла до складу священнодіячів інших православних конфесій України або пішла служити до військових частин, що приєдналися до Білого руху. Інша частина військового кліру від початку революційних подій 1917 р. була ініціатором реформи церковного життя в Україні, тим активним ядром у церкві та війську, яке обстоювало ідею відродження Помісної церкви в Україні²⁰. Митрополит (на той час — архієпископ Волинський — авт.) Євлогій (Георгієвський) пізніше згадував, що у 1917–1918 рр. у Києві українські військові священники приходили «стриженими, голеними, у шинелях та з гвинтівками» на передсоборні наради Всеукраїнського помісного собору та на аудієнції до Київського митрополита Антонія (Храповицького)²¹. Бажаючи, з числа колишніх військових панотців, продовжили пастирське служіння у новоствореному українському війську та пізніше розділили долю інтернованого козацтва на еміграції, заснувавши у польському місті Тарнуві під час свого з'їзду українську християнсько-демократичну партію «для впливу в парламенті, серед народу та на державний механізм і соціальну політику»²². Решта долучилася до процесу відновлення в Україні Помісної церкви. Який відсоток від загальної кількості колишніх військових кліриків приєднався до священнодіячів УАПЦ та їх персональний склад ще належить встановити, адже далеко не всі вони у своїх реєстраційних картках зразка 1923 р. вказували попереднє місце служіння чи згадували свою службу у відомстві протопресвітера армії та флоту і участь у військовій кампанії 1914–1918 рр.

Православне військове і морське духовенство Російської імперії XIX — початку XX ст. було особливою групою священно- і церковнослужителів з власним управлінням і підпорядкуванням Військовому та Морському відомствам. Органічною складовою російської армії і флоту та фактично окремим інститутом у державі і церкві воно стало за Петра I під час підготовки та проведення затяжної шведської кампанії. Тоді виникла політична потреба укомплектувати нові полки та судові команди не просто освіченими проповідниками, але ієреями, освітній ценз яких «по своей культурности более пригодный для западной России и западной Европы, ставших театрами военных действий»²³. З цієї нагоди 1719 р. князь Репнін у своєму листі з Риги до митрополита Стефана (Яворського) вимагав відрядити до діючої армії «добрых и благочестивых священников на перемену тем, которые там в его полках весьма распались и

безчинствуют с немалым соблазном и в своем звании отнюдь не пребывают»²⁴. Крім цього князь просив «начальника над попами такого прислать, который бы и слово Божие проповедывал, и попов надсматривал, и безчинных смирял всяким образом»²⁵. Оскільки на той час рівень освіти випускників малоросійських духовних шкіл та академій був набагато вищий, ніж у московського духовенства, то й найбільший контингент військових священників та ієромонахів флоту постачала саме тогочасна Україна. Це переважання серед кадрового складу вихідців з України стало стійкою традицією, яка зберігалася до ліквідації самого інституту військового духовенства у 1918 р.²⁶.

Управління військовим духовенством у мирний час було складовою частиною місцевого єпархіального управління і належало до компетенції архієрея тієї церковно-адміністративної одиниці, де квартирувався полк. Але під час військових походів флоту або армії для нагляду за духовенством призначалися обер-ієромонахи або обер-священники (*від нім. «ober» — старший*). Вдосконалення управління військовим і морським духовенством відбулося у період правління Павла I. Указ від 4 квітня 1800 р. перетворив посаду польового обер-священника на постійну і підпорядкував йому весь штат духовенства армії та флоту. Останній отримав право самостійно призначати, переміщувати, звільняти та робити подання для нагороди священнослужителів свого відомства. Для військових пастирів визначили обсяг регулярного державного утримання та пенсії. Також указ наділив першого обер-священника П. Озерецьковського унікальними повноваженнями: окрім призначення членом Св. Синоду, він отримав право особистої аудієнції у імператора без відома й посередництва обер-прокурора та врегулювання кадрових питань безпосередньо з єпархіальними архієреями, не доповідаючи Синоду²⁷. В 1815 р. було утворене окреме управління обер-священника Головного штабу та військ гвардії, яке згодом, увібравши гренадерські полки, стало практично незалежним від Синоду. У 1835–1883 рр. обер-священники очолювали придворне духовенство та були духівниками імператора.

Нова реорганізація відбулася у 1890 р. Закон «Про управління церквами й духовенством військового відомства» підпорядкував служіння цієї категорії кліру військово-духовній управі на чолі з головним військовим священником — протопресвітером військового і морського духовенства. Під час Першої світової війни останній протопресвітер Г. Шавельський знаходився у Ставці головнокомандуючого і вперше отримав право бути присутнім на військовій раді.

Відповідно до штатного розкладу з 1889 р. ієрархічна градація серед військового кліру відповідала градації військових рангів. Так, головний священник гвардії гренадерів за своїм становищем та обсягом прав знаходився на одному щаблі з генерал-лейтенантом, штатний протоієрей та благочинний відповідали чину полковника, ієрей — капітана, диякон прирівнювався до поручника, позаштатний дяк — до підхорунжого²⁸. Відтак полковий священник знаходився у подвійному підпорядкуванні: у церковних справах підлягав протопресвітеру, в інших питаннях — військовому керівництву. Подібно до практики заміщення архієрейських кафедр у Російській православній церкві, тривала

служба клірика в одному й тому ж полку російської армії також була явищем рідкісним. Зазвичай священнослужителів переміщували з полка у полк і з одного кінця імперії в інший кожні п'ять років. Якщо серед парафіян стаціонарної полкової церкви були цивільні особи, священник перебував у підпорядкуванні трьох відомств: Військового і Морського відомства, протопресвітера армії і флоту та архієрея тієї єпархії, на території якої знаходився храм. З огляду на специфіку підпорядкування, військовоє керівництво нерідко сприймало духовних осіб як своїх пересічних підлеглих і часто втручалось у питання призначення священників або безпосередньо у процес виконання їхніх пастирських обов'язків: редагуючи тексти проповідей, визначаючи теми позабогослужбових бесід або призначаючи клірикам покарання за проступки. Фінанси полкової церкви перебували під спільним наглядом настоятеля та призначеного командиром полку ктитора, а витрачалися за їхньою обопільною згодою і з дозволу командира. Тож навколо церковної каси нерідко спалахували конфлікти між духовництвом та командуванням військових частин. Атестація священника у формулярних списках також була прерогативою військового керівництва: від останнього залежали представлення і отримання нагород, просування по службі та обсяг грошового утримання священнослужителя.

Утримання кліриків військового відомства складалося з грошового окладу, квартирних, столових коштів, прибутків від виконання треб. За службу у віддалених регіонах імперії і вислугу 10-ти та 20-ти років у відомстві вони з 1875 р. почали отримувати спеціальну надбавку до окладу. З 1829 р. духовенству, що супроводжувало військо в походах за межами Росії, держава призначила подвійний оклад асигнаціями. З нагоди збільшення обсягу утримання офіцерському складу у 1899 та 1911 рр. військовим та морським священникам також виділили додаткові кошти. Причому збільшення утримання у 1911 р. поширювалося тільки на стройові офіцерські кадри, стройове і фортечне духовенство. З 1 січня 1917 р. держава підняла фінансування морського духовенства до рівня 1911 р., а псаломщикам Морського відомства виділила додаткове утримання обсягом 120 руб. на рік. На початок ХХ ст. одноразова виплата за згоду на духовну службу у російській армії становила одну тисячу рублів. Також на початку ХІХ ст. військові пастирі отримали право на одноразову державну компенсацію обсягом від 100 до 500 руб. на випадок хвороби або «разорения неприятелем» майна. З 1831 р. священники або диякони, що прослужили у війську від 20 до 30 років, отримували пенсію, яка дорівнювала третині окладу, від 30 до 35 років — половину; той, хто віддав військовій службі понад 35 років мав право на пенсію, рівну повному окладові. З 1875 р. клірики домоглися участі в емеритурі військового відомства, де посада священника була прирівняна до чину майора²⁹. Після смерті клірика пенсійне утримання зберігалося за його вдовою та дітьми³⁰. В останні роки ХІХ ст. на військовоє духовенство поширилися: право користуватися відпустками зі збереженням утримання, пенсія по хворобі, лікування у санітарно-лікувальних станціях нарівні з офіцерами та цивільними службовцями військового відомства³¹. Від початку ХІХ ст. штатний розклад передбачав наявність у військового священника денщика. Загалом на 1914 р. на утримання

духовенства Відомства протопресвітера армії і флоту державна скарбниця Російської імперії асигнувала 950 тис. руб.³².

Крім православного кліру з кінця XVIII ст. штати військового відомства передбачали наявність духовенства інших християнських, а пізніше — і нехристиянських сповідань. Виняток складала лише старообрядці (єдиновірці). Попри велику кількість пастви, посада старообрядницького священика в армії не передбачалася. До 1913 р. єдиновірницькі священнослужителі у Росії не вважалися духовними особами, а воїни-старообрядці до кінця існування імперії не отримували офіцерських звань. Відповідно до указу від 27 серпня 1853 р. ієреї-старообрядці не мали права отримувати ордени за бойові звитяги. Вперше посади єдиновірницьких військових священнослужителів запровадив начальник морського штабу Верховного головнокомандувача наказом від 15 липня 1916 р. на Балтійському та Чорноморському флотах. Імператор Микола II затвердив цей наказ з резолюцією «не підлягає оголошенню»³³. Імовірно, їх закликали на військову службу таємно. Принаймні, такий висновок можна зробити, аналізуючи справу про нагороду священика-єдиновірця, що перебував при штабі армії Західного фронту, від 4 серпня 1916 р. орденом св. Анни III ступеня з мечами³⁴. Неправославних та нехристиянських священнослужителів російської армії нагороджували за тими ж критеріями, що і православних.

Кількісний склад священнослужителів у російській армії визначався затвердженим військовим відомством штатним розкладом. У 1800 р. при полках несли церковну службу 140 осіб, у 1885 р. — 500, у 1913 р. — 766, а на кінець 1915 р. у лавах військового духовенства нараховувалося близько 2 тисяч ієреїв (приблизно 2% від загальної кількості священнослужителів імперії)³⁵. Що ж стосується вікового цензу, то на початок 1914 р. на службі у Відомстві протопресвітера перебували протоієреї у віці від 39 до 83 років; ієреї — від 25 до 74; диякони — від 21 до 66; псаломщики — від 20 до 56 років³⁶. Загалом же, за спогадами протопресвітера Г. Шавельського, за роки Першої світової війни в армії відслужило від чотирьох до п'яти тисяч кліриків³⁷. Однак, незважаючи на безупинне зростання чисельності пастирських кадрів, масштаби кампанії вимагали регулярного збільшення особового складу армії та формування нових частин і військо постійно відчувало дефіцит священнослужителів. За підрахунками А. Керсновського за час кампанії 1914-1918 рр. особовий склад (солдатів та офіцерів) піхотних полків повністю змінювався 6 разів, а іноді — 10 разів і більше. Через лейб-гвардії Гренадерський полк від серпня 1914 по серпень 1917 р. пройшло 11 повних особових складів; штат 48 піхотної дивізії повністю змінювався 12 разів. Новобранці не встигали отримати достатньої підготовки й це призвело до зміни обличчя армії: вона стала «озброєним народом»³⁸. За таких обставин підтримання бойового духу військовиків покладалося повністю на священика. В інструкції для підлеглих Г. Шавельський писав, що за безперервної, а у деяких частинах майже повної зміни офіцерського корпусу саме духовенство залишається носієм полкових традицій, має найбільше засобів та часу для морального воїнського виховання і для підтримання бойового духу в частинах³⁹.

Бойові втрати серед духовенства теж були досить значними: на весну 1917 р. від початкового кадрового складу Відомства протопресвітера в строю залишилося близько 10% кліриків. Решта вакансій заповнювалася за рахунок заклику єпархіальних кадрів, однак, повністю компенсувати втрати все ж не вдавалося. Г. Шавельський зазначав, що загалом в армії перебувало до 700 священно- і церковнослужителів постійного складу; близько 3000 закликаних з єпархій та 80 священно- і церковнослужителів морського духовенства⁴⁰. Попри це переважна більшість артилерійських бригад, саперних, залізничних батальйонів, новосформованих піхотних полків, санітарних загонів і шпиталів не мали власних священників. На осінь 1917 р. половина посад від штатного складу проповідників при штабах армій також була вакантною⁴¹.

Що стосується місць служіння, то у XVIII ст. у юрисдикції обер-священника перебували лише похідні церкви при полках. Протягом XIX ст. у підпорядкування протопресвітера армії і флоту постійно переходили стаціонарні культові споруди: при військових навчальних закладах, шпиталях, портах, фортецях та звичайні парафіяльні храми, які знаходилися на території, що приєднувалася до Російської імперії під час військової експансії. На 1914 р. їх кількість становила 671 храм. Престоли військових храмів освячувалися на вшанування тезоіменитих імператорам святих, на пам'ять про визначні події у житті імператорських родин, на честь подій, пов'язаних з історією установи або закладу, чи з військовими перемогами полків. Військовий храм, будучи культовою спорудою, також служив своєрідним музеєм бойової слави та меморіалом жертвам усіх військових кампаній: на стінах багатьох полкових та училищних церков кріпилися меморіальні дошки з іменами загиблих військовиків. Як правило, офіцерів називали поіменно, солдатів — загальним переліком. Там же зосереджувалися знамена та різноманітні військові реліквії.

Під час військових кампаній полки супроводжували похідні храми. Зазвичай громіздкі та маломісткі розбірні конструкції, що перевозилися у складі обозів, були незручними для проведення богослужінь і ускладнювали оперативні пересування військових підрозділів. Тому на кінець XIX ст. полковому духовенству дозволили проводити богослужіння на переносних антимінсах⁴² і складаних престолах, розташованих у спеціально обладнаних палатках. На початку XX ст. спеціальна комісія уклала перелік церковного та богослужбового начиння, необхідного для проведення богослужінь у похідних умовах, та визначила правила і порядок розміщення церковних речей у ящик для обозів піхотних і кавалерійських полків⁴³. Загалом же проекти нового типу армійського похідного храму Військове міністерство розглядало аж до 1917 р. включно. Під час війни 1914–1918 рр. журнал «Вестник военного и морского духовенства» постійно подавав на своїх шпальтах оголошення від майстерні інтенданта імператорського двору І. Жевержева про наявність військово-похідних церков з повним комплектом богослужбового начиння у ящику відповідно до вимог, затверджених Військовою радою 26 липня 1912 р.⁴⁴ Коштував такий храм у продажу близько 425 руб. і придбати його міг далеко не кожен священник, а державні кошти на розгортання похідних церков при шпиталях або у частинах,

сформованих під час війни, не виділялися. Зрештою священнослужителі мусли обласшовувати полкові похідні храми власними силами. Загалом за період Першої світової війни освятили близько однієї тисячі похідних церков⁴⁵.

Пастирські обов'язки військового священика визначалися насамперед наказами військового міністра і були такими: у точно визначений командуванням час відправляти богослужіння у неділю та святкові дні; за погодженням з командуванням полку у визначений час готувати військовослужбовців до сповіді та прийняття святих Христових Таїн; звершувати таїнства для військових; керувати церковним хором; настановлювати військові чини в істинах православної віри і благочестя; втішати та настановлювати у вірі хворих; ховати померлих; викладати закон Божий та, за погодженням із військовим керівництвом, проводити позабогослужбові бесіди на цю тематику. Проповідувати слово Боже перед вояками душпастиреві належало «усердно и вразумительно... внушать любовь к вере, Государю и Отечеству и утверждать в повиновении властям»⁴⁶.

Під час Першої світової війни обов'язки пастиря у діючій армії істотно розширив спеціальною інструкцією останній протопрєсвітер російської армії і флоту. Г. Шавельський зобов'язав полкового священика: допомагати лікарєві перев'язувати поранених; опікуватись винесенням з поля бою убитих та поранених; сповіщати рідних про загибель воїнів; організовувати у своїх частинах товариства допомоги родинам загиблих та інвалідів війни; опікуватись підтриманням порядку на військових могилах і кладовищах; влаштовувати похідні бібліотеки⁴⁷. До обов'язків шпитального священика належало служити Літургію⁴⁸ якомога частіше; щодня з антидором⁴⁹ і хрестом обходити палати поранених, утішаючи та настановляючи. Поза основними обов'язками, у кампанію 1914–1918 рр. ієрей мав збирати відомості про подвиги військовослужбовців своєї частини усіх рангів та критично аналізувати їх⁵⁰. Військові священики вели й зберігали різноманітну офіційну документацію: описи полкових церков та їхнього майна, прибутково-витратні книги, клірові відомості, сповідальні розписи, метричні книги та звіти про моральний стан війська⁵¹.

Масштаби бойових дій на фронтах Першої світової уперше у російській історії примусили державу озброїти й організувати у великі колективи мільйони селян. Воювати за чужі інтереси, віддаючи своє життя та здоров'я, вони не бажали. Вперте небажання воювати прибирило різноманітні форми: неухажне ставлення до зброї, нанесення поранень самому собі, свідоме порушення дисципліни, масова здача у полон, розмови про необхідність встановлення миру та зміни існуючих порядків, братання з німецькими солдатами, дезертирство.

Забезпечення дисципліни та належного морально-психологічного стану в армії і на флоті у цей період лягло переважно на духовенство і вимагало кропіткої пастирської праці, проведення регулярної роз'яснювальної роботи серед солдатів про причини війни, святість військового обов'язку тощо. Відомство головного військового священика вже на 1915 р. склало детальну інструкцію для підлеглого кліру з зазначенням бажаної тематики проповідей та бозабогослужбових бесід. Відповідно до неї «Предметами для бесед с нижними чинами должны служить: огромное значение нынешней войны, решающее участие

народов; высота воинского служения вообще и в особенности в настоящее время; святость воинского подвига или клятва именем Божиим; преступность нарушенной клятвы и наказание клятвоступников по суду божескому и человеческому; любовь к Царю и Отечеству; поведение воина, обязанного хранить чистоту души и беречь правду; преступность для воина грабежа, воровства и всякого насилия; преступность добровольной сдачи в плен, наказываемая и здесь на земле жестоким обращением врагов с нашими пленными... и презрение честных граждан к добровольно сдавшимся в плен; преступность саморанения и пр.»⁵². У брошурі полкового священника Львова «Что должен помнить каждый воин», яка вийшла друком 1916 р., наведено зразки таких бесід: «...Що сказати і як розцінити вчинки тих, хто сам собі завдає поранень, аби утекти від святої справи захисту Батьківщини і повернутися додому з гідністю людини, яка пролила кров за Вітчизну? Це не просто зрадники. Ні це гірше. Це — найзапекліші негідники і пройдисвіти, що обманюють Царя, Вітчизну, рідних і друзів, сміються над Богом. Таких злодіїв, котрі втратили і совість, і сором руський народ має право розтоптати ногами, як ядовитих гадів і мерзенних плазунів»⁵³.

Стосовно встановлення миру: «...Тільки зрадники Царя, віри і Вітчизни можуть бажати тепер миру й говорити про нього, і нехай будуть вони прокляті і на цьому, і на тому світі. Мир може бути тільки тоді, коли злочинне плем'я розбійників буде дощенту розбите, так, щоб і ста років йому мало було, щоб оговтатися. Не про мир з німцями тепер потрібно вести розмову, а про страшну, безжалюну боротьбу до останньої краплини крові, до останнього подиху останнього чоловіка, який може тримати зброю, останньої жінки, яка може вдарити ворога хоча б каменем»⁵⁴.

Від часів Петра I держава, в особі монарха, зобов'язала усіх православних мешканців імперії витримувати всі належні пости, причащатися Святих Таїн та ходити до сповіді у священника свого парафіяльного храму щонайменше один раз на рік. Для контролю над цивільною паствою та виконанням пастирських обов'язків у 1722 р. запровадили спеціальні «сповідальні розписи» на основі яких щороку клірики складали звіти. Тогочасний державний службовець мусив також щороку надавати довідку від священника про виконання обов'язку сповіді і причастя. За пропуск сповіді накладали штраф, а до неплатоспроможних осіб застосовували тілесні покарання. З 1765 р. їх замінили духовними, а з 1801 р. замість штрафу призначали публічну епитимію⁵⁵. В армії вимога тримати пости, причащатися Святих Таїн, ходити до сповіді й відвідувати кожне богослужіння була закріплена уставом, а перед святами обов'язково підтверджувалася наказами по військах. Від часу встановлення інституту військового духовенства за відсутність на богослужінні до пересічного солдата застосовували тілесні покарання, на офіцера накладався штраф грошима⁵⁶. Зрештою практика відвідання церковних служб за наказом призвела до того, що за його відсутності навіть фельдфебель не вважав за потрібне вести підлеглих до церкви.

Офіційний примус до «належного» сповідання «офіційного православ'я», помножений на тягар війни, у 1917 р. позначився катастрофічним чином на

ставленні не лише до духовенства у війську, але й до церкви та християнської моралі загалом. «Я таким дурненьким був, що лягаючи спати, руки на грудях хрестом складав: на випадок, якщо уві сні переставлюсь. А тепер ні Бога, ні чорта не боюся!»; «На Румунському фронті на початку війни як гаряче молились, зі сльозами на очах, на колінах, ревно, через те, що дуже вже важке становище було: ні окопів, ні обмундирування доброго, ні харчів. А потім почали лаятися: і в Бога, і в Богородицю, і в усіх святих, раз від них жодної допомоги немає. Лаялися, але спочатку остерігалися — не покарав би Господь. А потім і боятися перестали, і дуже віра у нас послабшала. Піп — навіть не показується» — згадували ветерани цієї кампанії⁵⁷.

Тож діяльність агітаторів різних політичних партій, котрим у березні 1917 р. відкрився безперешкодний доступ у роти, знаходила в армії сприятливий ґрунт і солдатські ради й комітети почали визначали поведінку солдатських мас на передовій та у заплллі. Випуск радами «Декларації прав солдата», яка оголосила відвідування богослужінь у храмі та домашні молитви у казармі необов'язковими, звів до мінімуму і без того непевну християнську дисципліну військовослужбовців. Один із гарнізонних благочинних у рапорті відзначав із цього приводу: «На жаль, не так багато з військових чинів відвідували служби і бесіди, оскільки — за невеликим винятком — вони були зайняті організацією зборів, мітингів та інш., а тому на пастирські нагадування не забувати Бога та церкву нерідко відповідали: «Тепер немає вільного часу»⁵⁸. «Настали часи усіляких свобод і жодних обов'язків» — сумно констатував у своєму річному (за 1917 р.) звіті священник 113 бригади державного рушення⁵⁹. Як наслідок, багатомільйонна царська армія почала розповзатися і вчорашні захисники Вітчизни перетворилися на озброєних бандитів. Описуючи дії дезертирів під час літнього відступу 1917 р. на Південно-Західному фронті, генерал П. Скоропадський занотував у своїх спогадах: «Грабунки, вбивства, насилля і всілякі інші неподобства стали звичайним явищем. Не жаліли жінок і маленьких дітей»⁶⁰. Тож, попри особисту доблесть більшості військових пастирів, зупинити розкладання армії духовенство не змогло. Генерал А. Денікін згодом напише про це так: «Духовенству не вдалося викликати релігійне піднесення в армії. У цьому, звісно, воно аж ніяк не винне, адже у світовій війні, в яку було втягнуто Росію, відігравали роль надзвичайно складні економічні і політичні причини, й зовсім не було місця для релігійного екстазу. Однак, серед моральних елементів, які підтримували дух російської армії, віра не стала чинником, що спонукав би її на подвиг або стримав би згодом розвиток у неї звірячих інстинктів»⁶¹.

Захист Вітчизни в усі часи для усіх народів вважався святою справою. Однак православна покаїнна дисципліна не має однозначного підходу до цієї проблеми. Дискусії, що точилися ще у часи Св. Отців, і досі не знайшли остаточного вирішення. З одного боку вбивство — смертний гріх; з іншого — *«іноді вбивство прирівнюється до правди, саме тоді, коли не будемо просто судити про справу, але будемо уважно вникати в час, причину, намір, у відмінність осіб і в усі інші обставини»* (Іоан Золотоустий). Відтак злочин убивства розрізняється як такий, що вчинений зі злого наміру та ненавмисний.

Убивство, звершене намірено, має бути покараним суворою єпитимією, «невільне ж убивство визнане достойним поблажливості, але не похвальним»⁶². «Не дозволяється вбивати, але вбивати ворогів на полі битви і законно, і похвали достойно»⁶³. Тому звичайний солдат, що вбивав ворога під час війни, мав три роки утримуватися від прийняття Св. Тайн⁶⁴. Священнослужителям та ченцям 83-є правило Св. Апостолів та 7-е правило IV Вселенського Собору забороняє військову службу зі зброєю⁶⁵. Але в усі часи з різних причин деякі священники та ченці, як легендарний святий Ілля Муромець, чії нетлінні моці перебувають у Києво-Печерській Лаврі, зі зброєю у руках боронили фортеці та монастирі. Не стали винятком і поля битв Першої світової: серед духівництва знайшлося чимало бажаючих добровільно служити в армії зі зброєю у руках. У 1915 р. Св. Синод категорично заборонив священникам іти до армії на недуховні посади⁶⁶.

На теренах України також знайшлося чимало добровольців виконувати пастирські обов'язки. За підрахунками Б. Кандідова, на фронтах знаходилося 6% псаломщиків, 5% дияконів, 4% священників, щонайменше 2% ченців та послушників монастирів від загального складу кліру українських епархій РПЦ. Загалом діюча російська армія нараховувала у своїх лавах до 1200 кліриків — вихідців з України⁶⁷. Тільки з Києво-Печерської Лаври, братія якої на 1914 р. складала 1117 осіб, добровольцями на фронт пішло 316 послушників та 20 священників⁶⁸. Слід зазначити, що ієрархія РПЦ досить послідовно і наполегливо боронила принцип добровільного поповнення пастирського корпусу в армії, відкинувши урядову пропозицію запровадити військову повинність для семінаристів⁶⁹.

Активну підготовку до мобілізації відомство протопресвітера армії і флоту розпочало ще у квітні 1914 року, скликавши у Петербурзі перший з'їзд військово-морського духовенства. Форум визнав основним обов'язком військового пастиря піднесення бойового духу російської армії⁷⁰. Суспільна вага пастирської роботи та міра її впливу на особовий склад підкреслювалася публікаціями у церковній періодиці. Г. Шавельський у статті «Священник на війне» переконував підлегле духовенство, що «та жива справа, на яку перетворюється війна після пастирського слова, настільки зрозуміла, що ні про яке розслаблення волі й мови не може бути. Навпаки, ясно зрозуміла мета боротьби робить останню випробуванням, що гартує характер воїна, привчаючи його до серйозного виконання обов'язку, який стоїть поза особистими інтересами. Живе слово священника перетворює суспільне служіння на особисту справу й значно поглибить його...»⁷¹.

Однак, служба у діючій армії зазвичай не обмежувалася власне виконанням пастирських обов'язків. Чимало кліриків разом з офіцерами та солдатами перебувало в окопах, виявляючи солдатську відвагу. В 1914–1917 рр. священнослужителі нерідко очолювали піші та кінні атаки, але без зброї, тільки з хрестом у руках. До літа 1917 р. у бойових діях постраждав 181 священнослужитель, у полоні побували або продовжували перебувати 104 православних клірики. Керуючий Кіровоградською епархією (1958–1962 рр.) митрополит Нестор (Анісімов), будучи у 1914 р. ігуменом, пішов добровольцем у діючу

армію, організувавши санітарний поїзд «Первая помощь под огнем врага». Сам владика про це згадував так:

«Я отримав дозвіл [від свого єпархіального архієрея — Т.Є.] надавати посильну христоролюбиву допомогу пораненим воїнам у лазаретах і на передових позиціях діючої армії. Я сформував і очолив санітарний загін (у складі лікаря та санітарів), після чого приступив до надання першої медичної допомоги воїнам кавалерійських та інших частин на фронті, але найбільше моєму санітарному загоні довелося потрудитися при лейб-гвардії драгунському полку. Мені, як начальнику санітарного загону, доводилось їздити верхи на коні вздовж лінії вогню і керувати не лише санітарним персоналом, а й обозом з медикаментами. Не раз випадало дивитися в очі смерті й під зливою куль, серед фугасів та снарядів, що гулко розривалися, втішати останньою молитвою помираючих російських воїнів-страстотерпців, а пораненим полегшувати страждання оперативною медичною допомогою. Любов до ближнього і Батьківщини перемагали, притлумлювали у мені спалахи страху перед смертю і людськими стражданнями. З таким же жертвним настроєм я нерідко виконував покладені на мене командуванням військові доручення, відправляючись на передові позиції зі сторожею. Доводилось чимало часу перебувати в окопах серед солдатів, настановляючи їх молитвою на воїнський подвиг за Батьківщину, за руську землю. Досить часто мені доручали, як вістовому, терміново, під смертоносним вогнем перевозити секретні донесення, а також бути у розвідці і брати участь у кінній атаці. Протягом двох воєнних років я терпляче витримував увесь тягар фронтового життя. За участь у бойових операціях у період перебування в діючій армії, а також за організацію санітарного загону я отримав найвищу для священнослужителя військову нагороду: Хрест на Георгіївській стрічці, а також орден св. Анни III та II ступеню, св. Володимира IV і, затверджений імператором у період війни, орден св. Миколая (всі з мечами та бантами)»⁷².

Священик В. Морачевський допомагав на перев'язочному пункті, а під час бою 5 жовтня 1914 р. виніс з-під вогню трьох поранених військовиків⁷³. Виконання пастирями невластивих їм функцій заохочувалося церковним та військовим керівництвом. В окопах Першої світової, як прості священики, певний час несли пастирське служіння і представники єпископату українських єпархій РПЦ. Так, під час бойових дій на Волині єпископ Крем'янецький Діонісій (Валединський) узяв на себе обов'язки полкового священика⁷⁴.

Бойові звитяги кліриків у кампанії 1914–1918 рр. відзначалися відповідними нагородами. Власне систему нагород військового духовенства формували та контролювали імператори, але оцінки пастирської роботи полкових священиків та рекомендації до заохочення майже завжди залежали від військового командування. Отже, у даному випадку службове просування священнослужителів та їхній матеріальний стан багато у чому залежали від світської влади.

На початок XX ст. порядок нагород для білого духовенства був таким: набедреник; скуфія фіолетового кольору; камилавка фіолетового кольору; наперсний хрест від Св. Синоду; орден св. Анни III-го ступеня; сан протоієрея; орден св. Анни II-го ступеня; орден св. Володимира IV-го ступеня; палиця;

орден св. Володимира III-го ступеня; золотий наперсний хрест з кабінету Його Імператорської Величності; золотий наперсний хрест з прикрасами з кабінету Його Імператорської Величності; орден св. Анни I-го ступеня; митра. Для чернецтва з наведеного переліку виключалися скуфія, камилавка, сан протоієрея, але додавався сан ігумена (після отримання ордену св. Володимира IV-го ступеня) і сан архімандрита (після отримання палиці або ордену св. Володимира III-го ступеня). Кавалер ордену св. Володимира IV-го ступеня мав право подавати клопотання про отримання спадкового дворянства.

За Першу світову війну до 1917 р. військовим священикам було видано бойових орденів: св. Анни III-го ступеня з мечами — понад 300; без мечів — близько 5000; орденів II-го ступеня з мечами — понад 300, без мечів — понад 200; орденів св. Анни I-го ступеня з мечами та без мечів — близько 10. Орденів св. Володимира III-го ступеня з мечами — більше 20; без мечів — близько 20; Орденів св. Володимира IV-го ступеня з мечами — більше 150; без мечів — близько 100.

Наперсним хрестом на Георгіївській стрічці з 1914 р. до березня 1917 р. нагородили 243 священнослужителя. Орденом св. Георгія за той же період нагороджено — 10 осіб. Ордени св. Георгія та наперсні хрести на Георгіївській стрічці, як найвищі бойові нагороди, на відміну від інших світських нагород, священнослужителі мали право носити поверх риз і під час богослужінь.

Бойові звитяги, за які священика могли нагородити орденами з мечами або наперсним хрестом на Георгіївській стрічці, дослідники на основі реальних нагородних практик розподілили на кілька типів. Насамперед це подвиг священика, котрий з хрестом у піднятій руці у вирішальні хвилини надихнув солдат продовжити бій і, ризикуючи власним життям, повів за собою бійців. Таке траплялося коли офіцери гинули або діставали важкі поранення. Відомі сотні подібних випадків. Наприклад, цей подвиг здійснив священик 318 Чорноярського полку О. Тарноуцький (загинув); старець ієромонах Богородицько-Площанської пустині Брянського повіту, котрий служив у 289-му Коротоякському піхотному полку, Євтихій (Тулупов) (загинув). Священик 9-го драгунського Казанського полку В. Шпичак на коні першим повів полк в атаку⁷⁵.

Іншим типом відзнаки військового священика вважалося виконання пастирських обов'язків в особливих умовах війни. Такими були випадки, коли настанови та причащення поранених воїнів, благословіння перед боєм священики виконували, ризикуючи власним життям, а причащаючи поранених безпосередньо на полі бою, самі діставали важкі поранення. Часто доводилося проводити богослужіння під час обстрілів супротивником і за певних обставин ієрей діставав високу нагороду. До прикладу, священик 115-ї бригади державного ополчення М. Дебольський не перервав службу, коли ворожий аероплан, що несподівано з'явився, скинув кілька бомб поруч із солдатами, присутніми на богослужінні. Іноді священики гинули, готуючи поховання воїнів під час бою.

Уперше в історії духовенства російської армії у військову кампанію 1914–1918 рр. нагороду орденом з мечами отримали кілька архієреїв.

Єпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе), котрий з 6 травня 1915 р. по 9 квітня 1916 р. виконував обов'язки штатного суднового священика на одному з військових кораблів Чорноморського флоту і був учасником усіх бойових походів⁷⁶. Єпископ Дмитровський Трифон (Туркестанов), що добровольцем виконував обов'язки благочинного 42-ї піхотної дивізії та обов'язки полкового священика 168-го Миргородського полку⁷⁷. Єпископ Холмський і Люблінський Анастасій (Грибановський) «за доблесну діяльність під час воєнних дій» та вікарій Волинської єпархії, єпископ Діонісій (Валединський)⁷⁸. Крім орденів Св. Олександра Невського з мечами архієреї Трифон (Туркестанов), Діонісій (Валединський) та Димитрій (Абашидзе) отримали рідкісні нагороди Відомства протопресвітера — панагії⁷⁹ на Георгіївській стрічці⁸⁰.

Подібно до того, як будь-який пересічний солдат під військовим одностроєм залишався просто людиною, яка мала власне розуміння і ставлення до військової кампанії загалом та власного місця в ній зокрема, військові клірики також під ієрейськими ризами були просто звичайними людьми, що дуже по-різному виконували свої пастирські обов'язки. Поряд із самовідданим служінням, нерідко траплялось і протилежне. Протопресвітер армії і флоту Г. Шавельський із цього приводу зазначав, що надходили «скарги на деякого зі священиків, котрі не бажали ні поділяти небезпеки війни зі своєю паствою, ані належним чином служити їй»⁸¹. Тож, намагаючись дисциплінувати кадри, у зверненні до підвідомчого духовенства він наголошував: «Усіх священиків, котрі під час бою залишаються у запіллі або взагалі далеко від санітарних пунктів; залишають під час битви загиблих — без поховання, помираючих — без настанови, страждених — не втішеними, воюючих — без підбадьорення, — ...вважатиму такими, що не бажають виконувати свій пастирський обов'язок, злочинцями перед Богом та Батьківщиною»⁸².

Лютневу революцію військове духовенство, як і переважна більшість православного кліру, зустріло якщо не співчутливо, то, принаймні, спокійно. Вочевидь, позначилася спроба Миколи II стати Всеросійським патріархом часів Передсоборного присутствія 1906 р. та затягування ним справи скликання Всеросійського помісного собору. Вже 9 березня 1917 р. в усіх військових храмах зачитали акти зречення Миколи II та послання Синоду з цієї нагоди. II Всеросійський з'їзд військового духовенства (липень 1917 р.) вітав революцію, як «важливий історичний момент, що відкрив перед російським народом світлі перспективи оновленого політичного та церковно-суспільного життя, побудованого на євангельських засадах свободи, любові, рівності, братерства»⁸³.

Як і слід було чекати, світлі революційні гасла швидко обернулися гіркими розчаруваннями у реальному житті. Порівняно з попереднім роком у війську збільшилася кількість агітаторів від різних політичних партій. Звичні богослужіння і позабогослужбові бесіди змінилися мітингами та дискусіями на політичні теми. Видана солдатським радами «Декларація прав солдата» оголосила відвідування богослужінь та домашні молитви у казармах необов'язковими і, таким чином, звела їх відвідуваність до мінімуму: з 200–400 осіб приходило від трьох до десяти⁸⁴.

Негативу у ставлення армії до полкового священства додала підтримка урядової ідеї зберегти вірність зобов'язанням Росії перед союзниками по антинімецькій коаліції. 11 травня 1917 р. за участю протопресвітера Г. Шавельського, священників І. Єгорова та О. Боярського (які пізніше стали засновниками та активними учасниками обновленського руху в РПЦ) відбулася нарада у Ставці, на якій Відомство протопресвітера армії і флоту офіційно приєдналося до пропозиції О. Керенського зберегти вірність міжнародним зобов'язанням Росії⁸⁵. Хоча за війну до перемоги висловилися більшість єпархіальних з'їздів духовенства і мирян, що відбулися навесні-влітку 1917 р., включно з тими, що стояли на українських національних засадах, а у липні того ж року — Всеросійський з'їзд духовенства і мирян⁸⁶. У середовищі єпископату перспективам продовження «війни до переможного кінця» також давали абсолютно реальну оцінку: на початку червня 1917 р. Київський митрополит Володимир (Богоявленський) зупинив роботу над проектом масштабного Собору на честь перемоги над Німеччиною⁸⁷.

Патріотична підтримка урядового курсу протопресвітером у Ставці вкрай ускладнила пастирську діяльність польового священства, що перебувало серед парафіян в одностроях. Адже настрої солдатського загалу повністю розходилися з планами уряду та закликом з'їзду, а оприлюднювати цю інформацію у полках було обов'язком кліру. Атмосфера у війську досягла такого рівня напруги, що вигнання та навіть убивства священників стали нерідкісним явищем. З цього приводу головний священник Чорноморського флоту протоієрей Г. Спаський писав: «Матроси — більшість з робітників, "свідомі". Багато з них захоплені сектантством... Політика, що захопила флот, постійні мітинги, релігійна свобода одразу звели майже нанівець церковне життя на кораблях... Де-не-де вдавалося звершити обідниці, та й то лише у присутності 10–20 осіб (із 800–1000) з випадковими півчима. З великими труднощами у свята над кораблями піднімався молитовний прапор. Щоб виявляти релігійність, треба було мати певну мужність. Нечисленних відвідувачів молитви, що зробилась не обов'язковою, на деяких кораблях просто цькували; з них постійно знущались безвідповідальні крикуни: "Попівські прихвосні!", "Дурні!" тощо летіло їм навздогін. Багато хто потай приходив до священника у каюту і говорив: "Перехреститися не можемо, засміють". Псаломщик із матросів, прийшовши у неділю вранці до священника, заявив: "Не буду більше ставити церкву на палубі. Женуть і лаються брудною лайкою"... Нестерпне становище офіцера, якому не довіряли, а ще нестерпніше становище "попа", якому не лише не довіряли, але й ставилися до нього з презирством. ...Наближаються часи, коли пастирство та сповідництво стануть тотожними. "Будемо терпіти — доводилося говорити братам-ієреям — будемо терпіти за історичні гріхи церкви, за свою власну недосконалість, а головно, за прикладом нашого Великого пастиреначальника Ісуса Христа"»⁸⁸. Іноді солдатське презирство переростало в убивство. Так, 16 червня 1917 р. на російській позиції, неподалік від штабу полка знайшли вбитим благочинного 185-ї піхотної дивізії священника М. Петровського, котрий три роки прослужив разом із полком. З панотця зняли чоботи, брюки, капелюха, годинник, золотий жетончик-

погон полка, забрали кишенькові речі⁸⁹. У таких умовах повсякденна пастирська діяльність перетворилася майже на подвиг.

Під час липневих подій 1917 р., коли за наказом генерала Л. Корнілова в армії закрили більшовицькі газети та вилучили агітаційну літературу, саме полковим священикам доводилося проводити контрпропагандистську роботу й активно пояснювати причини поразки. 12 липня газета «Всероссийский церковно-общественный вестник» у статті «Отечество в опасности» писала: «Робота зрадників, що отримали німецькі гроші і називають себе більшовиками, принесла свої плоди. Своїми брехливими промовами вони розбестили деякі частини нашої армії на фронті і дали можливість німцям завдати нам жорстокої поразки. ... Росію продали ті, хто обіцяв народу всілякі блага та закликав миритися з німцями. Насправді ці люди просто бажали зруйнувати армію, щоб німцям було простіше перемогти нас... Зрадники мають бути покарані»⁹⁰.

Більшовицьке керівництво не забуло цього протистояння. 16 січня 1918 р. наказом Народного комісаріату військових справ «Про розформування усіх управлінь духовного відомства» священнослужителів усіх віросповідань військового відомства звільнили зі служби та розформували всі управління військового духовенства, припинивши, таким чином, саме існування цього інституту в російській армії⁹¹. Комуністична держава повністю позбавила військове духовенство, що не мало цивільних парафій, засобів до існування. Втрутитися у ситуацію зробив спробу діючий на той час Всеросійський помісний собор РПЦ. На засіданні 31 березня/13 квітня делегати ухвалили «зберегти надалі, до особливого розпорядження Вищої церковної влади, особливе управління військового і морського духовенства, залишивши на чолі управління протопрєсвітера Г. Шавельського»⁹². Але після націоналізації капіталів Св. Синоду та конфіскації церковних земель реальної фінансової допомоги Собор надати не міг. Мало вплинуло на становище військового кліру і доручення Собору єпархіальним преосвященним «взяти особливу участь у влаштуванні на єпархіальні місця військових і морських священиків»⁹³. Вільних місць на парафіях було вкрай мало. Сам о. Георгій у листі до більшовицького наркомату військових справ від 29 січня 1918 р. звертався з проханням зберегти за військовими священиками тимчасове державне утримання протягом кількох місяців, застосувавши до них порядок звільнення робітників⁹⁴. Обґрунтовуючи таку потребу, він писав: «Більше 40 священиків вбиті або загинули від ран на полі бою нарівні з рядовими захисниками Вітчизни, більше 200 осіб мають поранення та контузії... багато священиків, котрі всю війну перебували на позиціях з бойовими частинами, стали непрацездатними інвалідами»⁹⁵. Відповіді не отримав. Натомість 25 липня 1918 р. РНК РСФРР видав декрет, згідно з яким всі громадяни, що не підлягали заклику до РСЧА, були закликані до тилового ополчення, куди серед інших «позбавленців» притягнули й ченців та «духовних служителів церков». Всеросійський собор рішуче відмовився виконувати цей закон, мотивуючи тим, що виконання декрету призведе до втягнення духовенства братовбивчу війну⁹⁶. Непрацездатним за віком або станом здоров'я колишнім військовим клірикам, що повернулися до розорених чи зліквідованих

монастирів, стаціонарних храмів на території колишніх військових частин чи просто на малу батьківщину довелося жебракувати. Майбутній історик обновленського руху А. Краснов-Левітін, згадуючи реалії повсякдення 1920-х рр., писав: «Біля дверей храмів — жебраки... Першим ви побачите священика у ризи та з наперсним хрестом. З чашечкою у руці. Це батюшка із закритої домашньої церкви. Серед тих, хто просить милостиню, найбільше колишніх полкових священиків. Пам'ятаю одного такого батюшку з наперсним хрестом на Георгіївській стрічці. Він просив спокійно, з гідністю; останнього разу бачив його біля Олександро-Невської лаври у престольне свято 12 вересня 1929 року. Він стояв біля воріт і повторював: «святий Олександр Невський, моли Бога за нас»... Особливо колоритними були флотські ієромонахи: у клобуках, але у коротких ризах, вони просили енергійно, вимогливо, але без жодної запопадливості...»⁹⁷.

Аналогічно складалися долі 57 кліриків, що потрапили у полон і повернулися у 1917–1918 рр.. За міжурядовою угодою Росії та Німеччини військовополоненим клірикам німецька сторона зобов'язувалася надавати готове харчування, квартиру та грошове утримання. Однак, перебування у полоні було випробуванням. За свідченням ієрея 249-го піхотного Дунайського полку Миколи Болбочана, з належних за конвенцією грошей німецька сторона «обов'язково утримує 60 марок за те, що у них називається їжею: вранці — «кава» зі зварених тертих диких каштанів і цикорію без цукру і молока; о 12 год. — варений горох, бруква або кормова морква; о 6 год. вечора гаряча страва з кукурудзяного борошна або «кава», на добу — 300 гр. хліба, випеченого з домішкою 25% дерев'яних опилок. Отримувати харчування поза табором у багатьох місцях заборонено. З цих же коштів також утримується 10–12 марок за ту кімнатку, що її займає ієрей. Виділеного харчування достатньо лише для того, аби полонені вимирали не одразу, а поступово. Єдиним порятунком для них є посилки. Особливо страждають полонені ієромонахи, яким з Росії ніхто нічого не надсилає»⁹⁸.

У питанні здійснення фінансових виплат німецька сторона також не завжди виконувала умови конвенції з утримання військовополонених пастирів. До жовтневого перевороту Відомство протопресвітера робило все можливе, аби вплинути на ситуацію позитивно. Крім цього, II з'їзд військового духовенства постановив 11 липня 1917 р. «видавати сім'ям священнослужителів, що перебувають у полоні, щомісячну допомогу обсягом у 100 руб.. Для утворення фонду допомоги кожен священнослужитель робить єдиний внесок — 1 руб.. За необхідності видавати родинам військовополонених допомогу. Після вичерпання фонд підлягав відновленню аналогічним чином. Усі відрахування отці-благочинні мали надсилати до фонду протопресвітера»⁹⁹. Чи отримав хтось цю допомогу — на сьогодні не встановлено. Однак, відомо, що полонені священики, які повернулися у 1917 р., отримували по 200 руб. на «придбання одягу та предметів домашнього вжитку»¹⁰⁰. Радянський уряд проблемами військовополоненого кліру не переймався і захистом їхніх прав перед урядом Німеччини не займався.

Знайти розв'язання питання про військове та флотське духовенство, що разом зі своїми частинами опинилося на території України, намагалися українські уряди гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри. Припинення воєнних дій та розформування військових підрозділів гостро поставило проблему у трьох головних аспектах: статус і майбутній устрій самого інституту військового духовенства; формування штатів, їхній склад, підпорядкування, матеріальне забезпечення; працевлаштування та грошове утримання «безробітних» кадрів¹⁰¹. Навколо вирішення проблеми об'єднали зусилля Українська держава (Військове міністерство спільно з Міністерством ісповідань), церква (Всеукраїнський собор і Київський митрополит) та власне самі військові клірики — 21 травня 1918 р. за їхньої участі було створено спеціальну комісію у справах військового духовенства.

Намагаючись полегшити долю військового духовенства, комісія використовувала всі доступні способи. 30 травня 1918 р. вийшов наказ військового міністра України про одноразову грошову допомогу і цим пастирям роздали 10 тис. руб. з фонду колишнього протопресвітера російської армії¹⁰². 12 червня гетьман затвердив ухвалу Ради міністрів про виділення 3 млн. українських карбованців для виплати заборгованості з утримання військовослужбовців і одноразової грошової допомоги армійським ієреям¹⁰³. 8 липня подібним розпорядженням було виділено 6 млн. крб.¹⁰⁴ 29 червня Рада міністрів ухвалила постанову про допомогу військовополоненим. За цим документом священники, повертаючись з німецького та австро-угорського полону, отримували виплати на рівні українських старшин — по 300 крб., а поранені — на 25% вище та право на безкоштовний проїзд залізницею до місця постійного проживання¹⁰⁵. У вересні 1918 р. Військове міністерство підготувало проект тимчасового положення про пенсії та одноразові допомоги військовослужбовцям і військовим клірикам. Однак, врегулювати проблему матеріального забезпечення останніх так і не вдалося. Вже 5–7 серпня 1918 р. до Міністерства ісповідань надійшов перелік з 235 військових священників, що гостро потребували матеріальної допомоги. Але, «з огляду на повну відсутність коштів у Міністерстві», їм довелося відмовити¹⁰⁶.

Практично невирішеною залишилася і доля кліриків, що бажали служити в армії Української держави. Так, семеро сімейних священників, котрі після війни залишилися без засобів до існування, але були готові продовжити службу на Чорноморському флоті, просили особисто гетьмана зарахувати їх до складу резерву нарівні з офіцерами флоту і не «забути під час призначення на посади в армії та на флоті»¹⁰⁷. Майже подібним чином склалася доля переважної частини священства сухопутних підрозділів. Призначення на посади у новостворених частинах української армії не відбувалися до затвердження 2/15 вересня 1918 р. військовим міністром відношення Київського митрополита Антонія про порядок призначення священників до військових частин. Так сталося почасти через досить довгий процес вирішення питання про засади існування та підпорядкування самого інституту військового духовенства, почасти — через коротку тривалість існування української державності. У питанні підпорядкування стикались інтереси Київського митрополита, яким на той час був колишній голова київської

організації «Союза русского народа» Антоній (Храповицький) і військових ієреїв, що відстоювали інститут протопресвітерства з білого духовенства; російської та української партій, окремих представників влади. Патріотично налаштовані військові клірики були активним чинником у спробах відновити самостійність української Церкви. 18–19 червня 1918 р. у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд військового духовенства, на якому з 63 учасників 46 (відповідно до постанови Соборної ради) обрали делегатами на Всеукраїнський собор з наказом: «Признавая в принципі бажаною автокефалію Української Церкви, з'їзд у випадках, не сприяючих цьому обставин на Соборі, дає право делегатам стояти за широке самоврядування Церкви на українських підставах»¹⁰⁸. Стосовно управління делегати ухвалили, що вище управління інститутом військово-морського духовенства України має очолювати протопресвітер із середовища білого духовенства, який може бути представником будь-якої національності, але «українець по переконанням, котрий любить Україну і безумовно спочуває відродженню української Церкви і української незалежної державності»¹⁰⁹.

Теоретично питання управління військовим кліром вирішилося на користь протопресвітерства за часів Директорії. Однак, проблему матеріального утримання не врегулювали належним чином. Директорія відмовила спілці колишніх військових священиків, що діяла з часів Гетьманату, в отриманні постійних компенсацій за службу у діючому війську під час Першої світової війни. Але видавала одноразові допомоги. Так, до прикладу, 24 жовтня 1919 р. за доповіддю Військового міністра Рада міністрів ухвалила постанову про відкриття Головному штабу Військового міністерства кредиту на 30 тис. карбованців для видачі одноразової допомоги старшинам, урядовцям, лікарям і духовенству колишньої російської армії — громадянам УНР¹¹⁰.

З падінням української державності частина військових священиків опинилась на еміграції разом із вояками армії УНР, частина увійшла до складу священнодіячів УАПЦ, частина розділила долю представників інших православних конфесій. Для всіх, хто залишився на батьківщині, повсякденною реальністю стала побудова комунізму в одній окремо взятій країні.

¹ Григулевич *И.Р.* История инквизиции (XIII–XX вв.) — М., 1970. — С. 103.

² Ульяновський *В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату П. Скоропадського). — К., 1997. — 320 с.

³ Андрусішин *Б.І.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР). — К., 1997. — 176 с.

⁴ Надтока *Г.М.* Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. — К., 1998. — 270 с.

⁵ Стародуб *А.* Юрисдикційна політика РПЦ 1917–1921 рр.: український аспект // Дис... канд. іст. наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. — К., 2000. — 212 с.

⁶ Євсєєва *Т.* Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. — К., 2005. — 362 с. *Її ж.* Православне

військове і морське духовенство // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К., 2013. — С. 590–604.

⁷ *Хитровська Ю.* Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII — на початку XX ст. — К., 2011. — 471 с.

⁸ *Кандидов Б.П.* Церковный фронт в годы первой мировой войны. Изд. 2-е, доп. — М., 1929; *Його ж.* Релігія в царській армії. — Харків–Одеса, 1930; *Його ж.* Церковь и февральская революция. Классовая позиция православной церкви в период февраля — августа 1917 г. Материалы и очерки. — М., 1934. — 96 с.; *Василенко О.* Офицеры в рясах: духовенство в царской армии. — М., 1930; Офицеры в рясах. 2-е изд., доп. и перераб. М., 1933. — 88 с.

⁹ Наприклад: *Новиков В.С.* Армия и церковь: Исторический очерк // Сибирские огни. — 1991. — № 6. — С. 269–280; *Он же.* Армия и Русская Православная церковь // Армия. — 1992. — № 4/5. — С. 60–66.

¹⁰ *Фруменкова Т.Г.* Православное духовенство в годы Крымской войны // Новый часовой. — 1994. — № 2. — С. 13–18.

¹¹ *Жукова Л.В.* Военное духовенство в период русско-японской войны 1904–1905 гг. // Мое отечество. — 2001. — № 1.

¹² *Исакова Е.В.* Военное духовенство в войне с Японией 1904–1905 гг. // Из истории религиозных, культурных и политических взаимоотношений России и Японии в XIX — начале XX веков: Сб. науч. ст. / Ред.-сост. Белоненко В.С. — СПб., 1998. — С. 131–148.

¹³ *Мельникова Л.В.* Место и роль военного духовенства в русской армии в 1812 году. // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы: Материалы 8 Всерос. науч. конф.: Бородино, 6–9 сент. 1999 г. — Можайск, 2000. — С. 161–171.

¹⁴ *Алексеева С.И.* Синод и реформа управления военным духовенством // Алексеева С.И. Святейший Синод в системе высших и центральных государственных учреждений пореформенной России, 1856–1904 гг. — СПб., 2003. — С. 239–253.

¹⁵ *Фирсов С.Л.* Военное духовенство России: (К вопросу о материальном положении священно- и церковнослужителей русской армии и флота последней четверти XIX — нач. XX ст.) // Новый часовой. — 1994. — № 2. — С. 19–24.

¹⁶ *Кострюков А.А.* Военное духовенство и развал армии в 1917 году // Церковь и время: Научно-богословский и церковно-общественный журнал. — 2005. — № 2 (31). — С. 143–198.

¹⁷ *Капков К.Г.* Памятная книга российского военного и морского духовенства XIX — начала XX веков. Справочные материалы. — М., 2008. — 741 с.; *Он же.* Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи XVIII — начала XX веков: Итоги к 1917 году. — М., 2009. — 256 с.

¹⁸ Огляд джерел з історії військового духовенства російської армії і флоту, що зберігаються в архівосховищах Російської Федерації подано за: Капков К.Г. Памятная книга российского военного и морского духовенства... — С. 7–18.

¹⁹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДА РФ). — Ф. А353. — Оп. 3. — Спр. 794. — Арк. 28.

²⁰ *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. ... — С. 168.

²¹ Евлогий (Георгиевский) митрополит. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по рассказам Т. Манухиной. — М., 1994. — С. 284.

²² ЦДАВО. — Ф. 1072. — Оп. 2. — Спр. 100. — Арк. 11.

²³ *Харламович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 809.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ *Капков К.Г.* Памятная книга российского военного и морского духовенства... — С. 42.

²⁷ *Капков К.* Военное духовенство Российской империи // Православие.Ru / Интернет-журнал, 12 ноября 2008 / <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/28242.htm> — С. 1.

²⁸ *Кандідов Б.* Релігія в царській армії. — С. 19–21.

²⁹ Емеритура в імператорській Росії — спеціальна пенсія, яку видавали відставним державним службовцям з коштів емеритальної каси, нагромаджених із сум обов'язкових відрахувань від їхнього державного утримання.

³⁰ *Капков К.Г.* Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи... — С. 77.

³¹ Там само. — С. 72–75.

³² Там само. — С. 79.

³³ *Капков К.Г.* Памятная книга российского военного и морского духовенства... — С. 47.

³⁴ Там само.

³⁵ *Куфакова Н.Д., Немировская Л.З.* Вопросы войны и мира в русском православном богословии. — М., 1989. — С. 19.

³⁶ *Капков К.Г.* Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи... — С. 53.

³⁷ *Шавельский Г.*, протопресвитер. Русская Церковь перед революцией. — София, 1935. 2 изд. — М., 2005. — С. 418, 444; *Шавельский Г.* Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. В 2-х т. — Нью-Йорк, 1954. 2-е репринт. изд. — М., 2005. — Т. 2. — С. 93.

³⁸ *Керсновский А.А.* История русской армии. В 4-х т. — М., 1992–1994. — Т. 4. — М., 1994. — С. 247–248.

³⁹ Руководственные указания духовенству действующей армии. — М., 1916. — С. 37–38.

⁴⁰ *Чимаров С.Ю.* Русская православная церковь и вооруженные силы России в 1800–1917 гг. — М., 1999. — С. 266–268; *Капков К.Г.* Памятная книга российского военного и морского духовенства ... — С. 40.

⁴¹ *Капков К.Г.* Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи... — С. 50.

⁴² Антимінс є православною святинею, рівною за значенням Престолу у храмі. За сакральним значенням це — жертовник, на якому відбувається перетворення хліба і вина в Тіло і Кров Христову і тільки на ньому здійснюється безкровна Жертва Тіла і Крові Христових. Антимінс виготовляли з лляної (в пізнішому часі — з шовкової) прямокутної тканини із зображенням покладення до Гробу Ісуса Христа, знярядь його страти і чотирьох євангелістів по кутах. По краях антимінс обрамляв напис, що засвідчував його освячення: дату, ім'я престолу, ім'я архієрея, що здійснив чин освячення. На зворотній стороні антимінса була кишенька, куди клали часточку мощів святих мучеників. Як найбільша святиня певного храму, антимінс ретельно оберігався. Його загортали в особливий плат з лляної або шовкової тканини — ілітон. Антимінс розгортався лише в певний момент богослужіння, перед початком літургії вірних, і згортався належним чином після її закінчення. Наявність часток мощів святих мучеників дозволяла у випадку нагальної потреби служити літургію за допомогою антимінса за межами храму / Бокій (Лупій) Т. Літургійні тканини у формуванні сакрального простору православного

богослужіння // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції / [під ред. єп. Переяслав-Хмельницького і Бориспільського Єпіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. — К., 2011. — С. 92–93.

⁴³ Котков В.М. Военное духовенство России: Страницы истории. В 2-х т. — СПб., 2004. — Т. 2. — С. 151–156.

⁴⁴ Капков К.Г. Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи ... — С. 164.

⁴⁵ Кандидов Б. Церковный фронт в годы Первой мировой войны. — М., 1929. — С. 87.

⁴⁶ Капков К. Военное духовенство Российской империи. — С. 2.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Літургія — центральне богослужіння добового кола, під час якої відбувається Таїнство Євхаристії (співучасті у Таємній Вечері Господній), священнослужителі та віруючі причащаються / Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001. — С. 70, 127.

⁴⁹ Антидор — залишки агничної просфори (яка після Таїнства Євхаристії перетворюється на Тіло Христове) після вирізування Агнца, які наприкінці Літургії священнослужитель роздає вірним. / Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — С. 22.

⁵⁰ Церковные Ведомости. — 1915. — № 43. Часть официальная.

⁵¹ Капков К.Г. Очерки по истории военного и морского духовенства... — С. 67.

⁵² Руководственные указания духовенству действующей армии. — М., 1916. — С. 27.

⁵³ Василенко О. Офицеры в рясах. — С. 54–55.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Романова О.О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України / Романова Оксана Олексіївна / Київ, 2009. — С. 9.

⁵⁶ Смирнов А.В., прот. История флотского духовенства. — СПб., 1914. — С. 36, 64.

⁵⁷ Василенко О. Вказана праця. — С. 54.

⁵⁸ Там само. — С. 63.

⁵⁹ Там само. — С. 64.

⁶⁰ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 68.

⁶¹ Деникин А.И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии: февраль–сентябрь 1917 г. — Париж, 1921–1922. — Репринт. изд., М., 1991. — С. 79, 80.

⁶² Канонічне послання Св. Григорія, єпископа Ниського, до Литоїя, єпископа Мелітинського. Правило 5 / Книга правил Св. Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Св. Отців. — К., 2008. — С. 290–291.

⁶³ Послання Св. Афанасія Великого, архієпископа Олександрійського, до Аммуна ченця. Правило 1 / Книга правил Св. Апостолів ... — С. 232.

⁶⁴ Перше канонічне послання Св. Василя Великого, архієпископа Кесарії Каппадокійської, до Амфілохія єпископа Іконійського. Правило 13 / Книга правил Св. Апостолів ... — С. 246.

⁶⁵ Книга Правил Святих Апостолів... — С. 22. Цыпин В. протоиерей. Церковное право. Курс лекций. — М., 1994. — С. 162.

⁶⁶ Определение Св. Синода № 8401 от 14–17 октября 1915 г. // Церковные Ведомости — 1915. — Часть официальная.

- ⁶⁷ Кандідов Б. Релігія в царській армії. — С. 80–81.
- ⁶⁸ ЦДАВО України — Ф. 1072. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 40–50.
- ⁶⁹ Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років ... — С. 199–200. Воинская повинность для семинаристов // Киевское слово. — 1905. — № 6397. — С. 8.
- ⁷⁰ Надтока Г.М. Вказана праця. — С.194.
- ⁷¹ Шавельский Г.И. протопресвитер. Священник на войне // Церковь и жизнь. — 1916. — № 2. — С. 26–27; Шавельский Г.И. протопресвитер. Священник на войне // Дворянское собрание: Историко-публицистический и литературно-художественный альманах. — 1995. — № 3. — С. 225–235.
- ⁷² Нестор (Анисимов), митрополит. Мои воспоминания. Материалы к биографии, письма. — М., 1995. — С. 151–152.
- ⁷³ Хитровська Ю.В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті... — С. 379.
- ⁷⁴ Надтока Г.М. Вказана праця. — С. 198–199. Обзор военных действий // Черниговский церковно-общественный вестник. — 1916. — № 84/85. — С. 4.
- ⁷⁵ Капков К. Военное духовенство Российской империи... — С. 4.
- ⁷⁶ Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за православную веру в 20 столетии / Составитель Рылкова Л.П. — К., 2008. — С. 50.
- ⁷⁷ Церковные Ведомости. — 1915. — № 18/19. — Часть официальная. Там же. — 1916. — № 18/19. — Часть официальная.
- ⁷⁸ Капков К.Г. Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи... — С. 153.
- ⁷⁹ Панагія — архієрейська нагрудна ікона із зображенням Божої Матері — відзнака архієрейського чину / Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів, 2001. — С. 91.
- ⁸⁰ Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... — С. 50; Капков К.Г. Вказана праця. — С. 153.
- ⁸¹ Цит. за: Василенко В.О. Вказана праця. — М., 1933. — С. 52.
- ⁸² Там само. — С. 53.
- ⁸³ Церковно-общественная мысль. — 1917. — № 1. — С. 34–35.
- ⁸⁴ Василенко В.О. Вказана праця. — С. 64.
- ⁸⁵ Кандідов Б. Релігія в царській армії. — С. 20–21.
- ⁸⁶ Надтока Г.М. Вказана праця. — С. 201.
- ⁸⁷ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 286. — Арк. 1, 4, 5, 11.
- ⁸⁸ Спасский Г. прот. Из жизни церкви Черноморской // Церковно-общественная мысль. — 1917. — № 5. — С. 23–24.
- ⁸⁹ Церковно-общественная мысль. — 1917. — № 5. — С. 30–31.
- ⁹⁰ Цит. за: Василенко В.О. Вказана праця. — С. 76.
- ⁹¹ ДА РФ. — Ф. А353. — Оп. 3. — Спр. 794. — Арк. 28.
- ⁹² Там само. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 5.
- ⁹³ Там само. — Спр. 444. — Арк. 12.
- ⁹⁴ Чимаров С.Ю. Вказана праця. — С. 266–268; Капков К.Г. Памятная книга российского военного и морского духовенства ... — С. 60.
- ⁹⁵ Чимаров С.Ю. Вказана праця. — С. 266–268.
- ⁹⁶ ДА РФ. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 641. — Арк. 12.
- ⁹⁷ Краснов-Левитин А. Лихие годы: 1921–1941 гг. — Paris, 1977. — С. 74–75.
- ⁹⁸ Церковно-общественная мысль. — 1917. — № 5. — С. 27–28.

⁹⁹ Капков К.Г. Очерки по истории военного и морского духовенства Российской империи ... — С. 92–93.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. ... — С. 160–161.

¹⁰² Державний вістник, 1918. — № 13.

¹⁰³ Там само. — № 15.

¹⁰⁴ Там само. — № 23.

¹⁰⁵ Там само. — № 22.

¹⁰⁶ Ульяновський В.І. Вказана праця. — С. 163.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1071. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 19.

¹⁰⁸ Там само. — Спр. 68. — Арк. 59.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Андрушишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. ... — С. 112.

Православное военное духовенство: взаимоотношения с властью на рубеже эпох

В очерке анализируются особенности пастырской деятельности православного военного духовенства в контексте взаимоотношений государство — церковь — общество.

Ключевые слова: *военное и морское духовенство, протопресвитер армии и флота, военное руководство, тыловое ополчение.*

Orthodox chaplaincy and their relationships with authority on the edge of epoch

The paper analyzed specific of clergy activity of chaplaincy in the context of triangle relationships: state — church — society.

Keywords: *military and naval chaplaincy, protopresbyter of army and fleet, military leadership, rear militia.*